

37. Országos Tudományos Diákköri Konferencia

Ipolyság a középkorban – A település fejlődésének pillérei

Jelige: Invitis nubibus

2024

Tartalom

Bevezetés	3
1. A 13. századi kezdetek	5
2. A villa-tól az oppidum felé	11
Befejezés.....	20
Márton szlavón bán családfája.....	21
Ság központi helyzete és úthálózata.....	22
Szakirodalmi és rövidítés jegyzék:.....	23

Bevezetés

A jelen dolgozatban arra keresem a választ, mik voltak azok az események, amelyek elősegítették Ság (ma Ipolyság, Šahy) középkori fejlődését a 15. század végéig. E mellett szeretném a feltárt források alapján, a Kubinyi András által megalkotott pontrendszer¹ segítségével elhelyezni (Ipoly)ságot a Magyar Királyság késő középkori településrendszerében.

Ipolyság teljes középkori történetét feldolgozó szakszerű munka, jóllehet a város történetével többen is – jobbára lelkes amatőrök – foglalkoztak, nem született a mai napig sem.² (A jegyzetben felsorolt művek tele vannak forrás megjelölés nélküli adatok halmazával, amelyek ráadásul sokszor helytelenek is, és valószínűleg nagyrészüket Borovszky Samu múlt század elején megjelent könyvéből³ származik.) Felhasználható szakirodalmat Püspöki Nagy Péter⁴ és Bakács István⁵ készítettek, de míg előbbi csak egy szűk időintervallumra fókuszál, addig az utóbbinak a szerző, illetve a sorozat által kitűzött célja miatt jobbára csak az Ipolysággal foglalkozó oklevelekből készített összeállítása használható. Jó kiindulópontot jelent ugyanakkor Györffy György Árpád-kori történeti földrajza,⁶ de, mint neve is mutatja, ez is időben behatárolt, továbbá a kötet célkitűzése miatt kevésbé az egyes települések, mint inkább a birtoktörténetre koncentrál. Az előbbieken felsoroltakkal szemben sok segítséget nyújtanak azok a munkák, amelyek ugyan csak érintőlegesen, de bizonyos szempontból foglalkoznak Ipolysággal vagy a sági monostorral.⁷

¹ Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és a Alföld szélén (Dél-Alföldi évszázadok 14.) Szeged, 2000. 13.-16. Kubinyi pontrendszerének előzményei az 1960-as évek végén fogalmazódtak meg, majd a már kikristályosodott módszert először 1989-ben próbálta ki Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. c. munkájában.

² Többek közt lásd pl. Csáky Károly: Ipolyság, látnivalók, Komárom 1995.; Uő: Isten háza és szolgálói. Dunaszerdahely, 1993.; Uő: Török megszállás és adóztatás az Ipoly térségében <https://felvidek.ma/2020/12/torok-megszallas-es-adoztatás-az-ipoly-tersegeben/> (Utolsó látogatás: 2023 január 1.); Márton István: Šahy v orechovej škrupine-Ipolyság dióhéjban, 2017.; Danis Ferenc: Ipolyság, Komárom, 2005.

³ Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai: Hont vármegye és Selmecebánya szabad királyi város. Budapest, 1906.

⁴ Püspöki Nagy Péter: Ipolyság a tatárjárás évszázadaiban. Irodalmi szemle 1976/8. 724.-733.; Uő: Törökök Ipolyságon, Hét 1979. I. 27. (24. évfolyam.) 14.

⁵ Bakács István: Hont vármegye Mohács előtt. Budapest, 1971. 71-74.

⁶ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Akadémia kiadó, Budapest, 1987. 236-240.

⁷ Többek között lásd pl. Weisz Boglárka: Vásárok és lerakatok a középkori Magyar királyságban, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet 2012. 147.; Uő: A király ketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet Budapest, 2013. 330.

A szakirodalom hiányosságai mellett tovább nehezíti a kutatást a források feltáratlansága is: jóllehet az Árpád-kor vonatkozásában Györffy György munkája teljesnek tekinthető, az Anjou-kor okleveles forrásai jelenleg az 1360-as évek elejéig, a Zsigmond-koré pedig 1428-ig elérhetőek nyomtatásban. A király uralkodásának utolsó negyedétől kezdődően azonban a középkor végéig rendelkezésünkre álló jelentős forrásmennyiség feldolgozatlan.

Dolgozatomban Ipolyságot a középkorban használatos nevén, Ság néven fogom hivatkozni, mivel az Ipolyság megnevezés csak az újkorban alakult ki, illetve alakították ki megkülönböztetésül a Kárpát-medencében elhelyezkedő több tucat Ság nevű településtől. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy jóllehet a kiegészítő névadás a 19. és 20. század fordulóján következett be⁸ Ipolyság esetében viszont már az *Első katonai felmérés* térképén (1782-1785) „Ipoly Ság”/ „Ipolságh” néven szerepel.⁹ Ezzel szemben 1740 körül még csupán Ságnak nevezik.¹⁰

A Ság név etimológiáját vizsgálva Györffy György katonai segédnép nevének vélte, de egyéb magyarázatot nem fűzött hozzá.¹¹ Ennél jóval valószínűbb a „domb”, „erdős magaslat”, „erdő” jelentés.¹² A történeti etimológiai szótár szerint eredetét nem lehet eldönteni, egyaránt valószínű a finnugor, illetve a bajor-osztrák eredet, az viszont biztos, hogy már az Árpád-korban elavult, a köznyelvben nem használt szó lehetett.¹³

⁸ Az Országos Községi Törzskönyvbizottság 1898-tól 1912-ig rendezte az ország valamennyi megyéjének településneveit. Mező: A magyar helységnévadás. 266.

⁹ Első katonai felmérés. <https://maps.arcnum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?bbox=2104499.556744483%2C6115924.41654259%2C2118394.6597419404%2C6120842.160833852&map-list=1&layers=147> (a látogatás időpontja: 2023.9.18)

¹⁰ Mappa Comitatus Hontensis.

¹¹ Györffy: István király és műve 113.

¹² Kiss: Helynevek etimológiai szótára II. 434.

¹³ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 3 Ö-ZS. 470.

1. A 13. századi kezdetek

A településre vonatkozó első írásos adatot az ún. Ninivei jegyzék tartalmazza, 1235-ből.¹⁴ A jegyzék az Európában működő premontrei-rendhez tartozó monastorokat írja össze, az anyamonostor számára, hogy megkönnyítse a kormányzást.¹⁵ Megállapíthatjuk tehát, hogy a település középkori történetét nagyban befolyásoló monostor 1235-ben már létezett. Éppen e szoros összefüggés miatt úgy gondolom, a monostor alapítása megérdemel néhány gondolatot. Alapvetően azt kell megvizsgálnunk ki(k) és miért, illetve mikor és hol alapították?

Lássuk először az első kérdést: ki alapította a monostort? A 20. századot megelőzően sokféle elmélet született mind erről,¹⁶ ma viszont már egyértelműen kimondhatjuk, hogy az alapító Hontpázmány nembeli (Vajk fia) Márton. Ki volt ez a Márton nevű személy? Püspöki Nagy Péter valószínűleg helyesen következtetett, mikor Karácsonyi János nyomán azt állította, hogy Márton őse az az Ipoly (Hippolit) akiről tudjuk, hogy Hont lovag dédunokája volt. Ezek után adja magát a kérdés, hogy Ipoly és Márton milyen rokonságban álltak egymással? Püspöki annak idején úgy gondolta, hogy csak két generáció van köztük, tehát Vajk, Márton apja volt, és Ipoly fia, de nyitva hagyta a lehetőséget arra is, hogy Ipoly Mártonnak csak dédszüleje.¹⁷ Én az alábbiak alapján éppen fordítva gondolom: szerintem Ipoly a szóban forgó Márton dédapja volt, ugyanakkor nyitva hagynám annak a lehetőségét is, hogy a nagyapja. Állításomat a két férfire vonatkozó adatok között eltelt nagy időintervallumra alapozom. Nézzük meg először, hogy mit tudunk Márton karrierjéről. Vajk fia Mártonról, biztosan tudjuk, hogy 1202-ben már szlavón bán, majd 1212-1213 között újra, valamint két báni méltóságviselése között vasi ispán (1205 – 1206) majd 1214-ben csanádi ispán és udvarispán is volt.¹⁸ Mindezek mellett valószínűleg egyéb hasonlóan jelentős tisztségeket is betöltött élete során. 1200-1201 között már kimutatható András herceg szlavóniai udvarában, majd az 1220-as években pedig a trónörökös Béla herceg

¹⁴Oszvald: Magyarországi premontreiek 237. Fontosnak tartom kiemelni az 1235-ös dátumot, mivel Borovszky Samu könyve nyomán még a legfrissebben megjelent ismertetések is az 1237. évi dátumot adják meg, mint a település első említése. Igaz, hogy Borovszky könyvének megjelenésekor még nem ismerték a Ninivei jegyzéket, ami megadja a helyes dátumot, de így sem lenne helyes az adat, mivel egyáltalán nem köthető a településhez. A tévesztés oka valószínűleg az, hogy az adott időszakban Hont vármegyén belül több Ság nevű település is létezett. Mindezt Györffy György már 1987-ben megjelent munkájában tisztázta: Györffy: Árpád-kori történeti földrajza 240-241.

¹⁵ Kőrmendi: A 13. századi premontrei monostorjegyzékek 62.

¹⁶ Püspöki: Ipolyság a tatárjárás évszázadában 727-728.

¹⁷ Püspöki: Ipolyság a tatárjárás évszázadában 729.

¹⁸ Zsoldos: Archontológia 1000-1301 327.

környezetében tűnik fel. Neje *Mangya* asszony volt, akit 1245-ben már özvegyként említenek. Mivel Márton bán már 1200 körül András herceg környezetében van, legalább 20, de inkább 25 éves kora körül járhatott. Ez azt jelenti, hogy feltehetően az 1170-es évek közepén született. Őséről, Ipolyról egyetlen adatunk van egy 1124-es egy birtokvitából, amikor testvérével, Lamperttel szerepelt. Mivel birtokperről van szó, így ez esetben Ipolynak szintén már nagykorúnak (min. 13 éves) kellett lennie,¹⁹ de valószínűbb, hogy Ipoly már legalább 20 éves ekkor. Viszont ha megnézzük, hogy Lampertnek az első felesége, Szent László király húga volt, majd a második feleségétől legkésőbb 1130-ban már felnőtt fia volt, megkockáztatható, hogy Ipoly születésének idejét legalább 10 évvel korábbra toljuk.²⁰ Következtetésképpen, ha Márton bán legkorábban 1170-ben született, Ipoly pedig 1125-ben akár 30 éves is lehetett, akkor nyugodtan feltételezhetünk közöttük három generációnyi különbséget. (Lásd alább Márton szlavón bán családfáját.)

A következő megválaszolásra váró kérdésre, azaz milyen okok miatt alapította Márton bán a monostort, egyszerűbben válaszolhatunk: mivel nem születtek örökösei, így elsősorban saját lelkiüdvéért szánta rá magát rá az alapításra.²¹ Püspöki Nagy Péter a bán kegyes cselekedetét azzal magyarázta, hogy Márton „...politikai éleslátása az országos érdekeket rokonságának az érdekeinél előbbre helyező önzetlensége...”²² miatt tette volna adományát. Lehetséges, hogy ez is szerepet játszott benne, de a többi ilyen monostor-alapítással összevetve inkább a túlvilági szempontok játszhattak közre.²³

Mikor történt az alapítás? Márton bán cselekedetének *terminus ante quem*-je egyértelműen az 1235-ös év, mivel, mint már említettük a monostor szerepel az ekkor összeállított ún. Ninivei jegyzékben. Nehezebb válaszolni arra, hogy mi lehetett a monostor alapításának legkorábbi dátuma. Erre közvetett módon a IV. Béla által újrakiadott alapítólevél²⁴ (amiről a későbbiekben még lesz szó) adja meg a feleletet: e szerint Márton bán intézkedésére Jakab nyitrai püspök regnálása alatt került sor, aki pedig 1223-tól állt az egyházmegye élén.²⁵ A két szélső időpont tehát 1223 és 1235,²⁶ ezt azonban néhány logikus következtetéssel megpróbálhatjuk tovább szűkíteni. Egyrészt figyelembe kell vennünk, hogy

¹⁹ Wenzel: A magyar magánjog 152.

²⁰ Karácsonyi: A magyar nemzetségek 184-185. Karácsonyi sajnos pont Márton bán ágával nem foglalkozik.

²¹ Fügedi: A nemzetségi monostor 40.

²² Püspöki: Ipolyság a tatárjárás évszázadában 731.

²³ Rácz: A jáki monostor 62.

²⁴ MNL OL DL 287.

²⁵ Zsoldos: Archontológia 1000-1300 313.

²⁶ Oszvald Ferenc hasonlóan következtetett, de az ő adatai pontatlanabbak. Oszvald: Magyarországi premontreiek 248.

az építkezési munkák több éven át folytak, ami értelemszerűen korábbra tolja az alapítást 1235-nél. (Itt kell megjegyeznünk, hogy Fügedi Erik egy munkájának állítása szerint már állt itt egy bencés monostor,²⁷ viszont erre semmilyen forrásadatot nem hozott, így egyelőre ezt a feltételezést kizárhatjuk a vizsgálatból.) Másrészt, mivel mind mi manapság, mind akkoriban Márton bán tudta, hogy nem lesz/nincs örököse (vagy legalábbis, ha volt, akkor már nem élt) továbbá ha a fentebb leírtak alapján az 1170-es évekre tesszük a születését, akkor egyértelmű, hogy a fenti periódusban már ötvenéves kora felett lehetett, azaz – e korban már – élete végén járhatott. Mindezek fényében a monostor alapításának időpontját 1230 körülre tehetjük.

Utolsó kérdésünkre, hogy hol alapították a monostort, igen könnyűnek tűnik a válasz: Ságon. Mindezt kiegészíthetjük még néhány ténnyel. Azt tudjuk, hogy Ság birtokon a Hontpázmányok mellett a honti várnak is voltak birtokai.²⁸ Abból a tényből pedig, hogy Márton bán az alapító oklevél szerint rokonaitól megkérdezte van-e ellenvetésük az ellen, hogy a királynak adományozza a monostor kegyuraságát, azaz lemondanak-e az öröklési jogukról,²⁹ arra következtethetünk, hogy nemzetségi birtokról van szó,³⁰ vagyis Ságnek ezen része generációk óta a Hontpázmány nembeliek tulajdonában volt.

Az alapításról szóló dokumentum a tatárjárás folyamán elveszett, – Ság valószínűleg csak kisebb anyagi károkat szenvedett, emberéletben mérhető nem, ezért Márton bán özvegye kérte a királytól az oklevél újbóli kiállítását. Az özvegy kérését nagy valószínűséggel akkor ismertette IV. Béla királlyal, amikor az uralkodó 1244. november 16.-án Ságon tartózkodott.³¹ A királyi kancellária az új alapítólevelet a kérésnek eleget téve 1245-ben bocsátotta ki a sági Boldogságos Szűz Mária premontrei monostor részére.³² Az oklevél³³ a kései utókor számára szerencsés módon nem csak Márton bán intézkedését igazolja, hanem részletesen leírja Ság birtok határait³⁴ és lakosait is. Mivel Püspöki Nagy Péter részletes elemzést készített Ság lakosságáról, én éppen ezért csak a lakosság számával

²⁷ Fügedi: A nemzetségi monostor 39-40.

²⁸ Györffy: Árpád-kori történeti földrajz 238.

²⁹ Püspöki: Ipolyság a tatárjárás évszázadában 731. Mártonnak István és *Mohud* nevű testvéreit, Istvánnak pedig Jakab nevű fiát ismerjük név szerint.

³⁰ Rácz: A jáki apátság 53-54.

³¹ Reg.Arp. No. 791.

³² Reg.Arp. No. 818.

³³ A DL 287. számú oklevél több szempontból is kivételesen érdekes, többek közt tartalmaz magyar szórványemléket: „*luoslegen*” azaz lovas legény, valamint a 13. században lejátszódó társadalmi átalakulásokat is kiválóan szemlélteti, lásd Györffy: István király és műve 497.

³⁴ Az oklevél gyakorlatilag a település mai határait írja le, a déli részt kivéve, ahol *Mohud* és fiainak birtoka áll ekkor (DL 287.).

szeretnék foglalkozni. Püspöki számításai szerint 1244-ben Ság 30-40 család élhetett, ami 120-180 személyt jelent.³⁵ A XIII. század magyar faluja átlagosan 20-30 családnak adott otthont. Országos viszonylatban tehát Ság az átlagnál nagyobb településnek számított, viszont a tájegységet tekintve nem annyira kiemelkedő lakosainak száma.³⁶

Az alapítás megtörténtekor Ság lakosai az egyházi népek jogállását nyerik el, de ez nem jelentett számukra érezhető változást. Innentől fogva a monostor prépostja lett a földesuruk, neki adóznak, valamint a tizedet is neki fizetik.

A monostor legkésőbb 1255-től³⁷ hiteleshelyként is működik,³⁸ ami újabb pozitív hatást gyakorolt a település fejlődésére. Az ezt követő 15 évben újabb kiváltságokat kapott a monostor, amelyek Ságot is érintették. Az 1270. évből származik V. István királynak az a megerősítő oklevele, ami magában foglalja IV. Béla újrakiadott alapítólevelét – amit időközben meghamisítottak³⁹ – valamint két másik, szintén IV. Béla király által kiadott oklevelet is átír, amelyek Györffy György szerint szintén gyanúsak. Mivel Györffy ehhez az állításához nem fűzött indoklást, így hát ránk hárul a feladat, hogy megpróbáljuk kideríteni mire célozhatott. Mivel tudomásom szerint egyik oklevél sem maradt fent eredetiben, csupán átiratban, így hát azok formai követelményeivel nem lehet gond, már csak azért sem lehetne, mert a megerősítés és az esetleges hamisítás egy évtizedbe esik (esne).

Az első oklevél – amit az 1268. évben adott ki Béla király (amennyiben valódi) – fő mondandója, hogy Márton bán a monostor kegyuraságát a királyra hagyta (aki jelen volt a felszentelésnél),⁴⁰ mivel örököse nem volt, rokonai pedig lemondtak róla.⁴¹ Ez a tény nem szerepel a korábban már idézett 1245. évi oklevélben,⁴² viszont ez még nem indok arra, hogy hamisítványnak tekintsük. Ennek ellenére nézzük meg, mi indokolhatta volna létrehozását. Szentpétery Imre szerint 1262 és 1265 között keletkezhetett az az oklevél, amiben V. István

³⁵ Püspöki: Ipolyság a tatárjárás évszázadában 726.

³⁶ Maksay: A magyar falu 44.

³⁷ A MOL DL 95150. jelzetű oklevelünk az első, ami erről tanúskodik.

³⁸ Györffy: Árpád-kori történeti földrajz 239.

³⁹ Az oklevélbe néhány új birtok nevét is belefoglalták, amik később ténylegesen is a monostor birtokállományának részét képezték, bár ezek most a mi szemszögünkben érdektelenek.

⁴⁰ Bár ezt nem minden későbbi átirás említi meg, lásd: Püspöki: Ipolyság a tatárjárás évszázadaiban 731.

⁴¹ Györffy: Árpád-kori történeti földrajz 239.

⁴² MNL OL DL 287.

Hontpázmány nembeli Jákónak⁴³ adta a monostor kegyuraságát.⁴⁴ Nos, amennyiben így történt, akkor az 1268-as oklevél az erre adott válasz.⁴⁵ Amennyiben az oklevelet Ságón hamisították, úgy a konventnek különböző indíttatásai lehettek, hogy miért nem szeretne volna, ha Jákó fennhatósága alá tartozik. Az a tény, hogy nincs meg az eredeti oklevél, csak az V. István uralkodásának első heteiben keletkezett megújító oklevél, valóban gyanúra adhat okot, azok tudatában, hogy az 1245-ös oklevélbe is szúrtak be új birtokokat, jogos a kérdés, jelen oklevél miért lenne maradéktalanul hiteles. Hasonló példával találkozunk a jáki monostor esetében, amikor is az apát I. Károly királlyal akarta megerősíttetni (valószínűleg *de iure*) nem létező előjogait.⁴⁶ A másik kiváltságot biztosító oklevél, ami ugyanebben az időben keletkezett igen csak hasonló az előbbihez, eszerint, attól fogva csupán a mindenkori magyar királyné ítélkezhet a monostor minden rendű szolgája felett.⁴⁷ Lehetséges, hogy a sági monostor jól használta ki az új király trónra kerülését. Perdöntő bizonyítékunk sajnos nincs az ügyben, így hát maradjunk a Györffy György által használt minősítésnél: „gyanús”. A település fejlődésében igazából az oklevelek eredetiségének nincs is jelentősége, mivel V. István király mind kettőt megerősítette, így azok ezáltal hitelessé váltak.

A fentebb felsoroltakkal ellentétben bizonyossággal állíthatjuk, hogy IV. Béla király Ságón a híd vámját (ami valószínűleg ugyan ott állt, ahol a mai is), a monostornak adta, azzal a feltétellel, hogy a hidat karbantartják. Láthatjuk tehát, hogy a településen legkésőbb 1266-ban már volt híd, valamint a Várrévnek (*Warrewy*) nevezett rév az Ipoly folyón valószínűleg még régebbtől létezett.⁴⁸ A településen legkésőbb 1293-ban – de minden bizonnyal már jóval korábban is – keddenként heti vásárokat tartottak.⁴⁹ Ezek mellett kétségtelen az is, hogy 1275-ben, a cseh-magyar háborúk okán IV. László királytól a monostor minden népe adómentességet kapott, valamint engedményt a beszállásolási kötelezettség alól.⁵⁰

⁴³ Jákó nem lehet más, mint a Hontpázmányok földemesi ágának II. Jákó nevű tagja, akinek fia, (II.) Miklós később szintén megpróbálta rátenni kezét a sági monostorra, viszont nem járt sikerrel. Azon törekvéseket, hogy e két férfi megpróbálta megszerezni a monostor kegyuraságát, nem tudjuk, hogy a viszonylag közeli rokonsági fok jelének vehetjük-e, vagy pedig csak személyes ambíciónak, ami apáról fiúra szállt. Karácsonyi: A magyar nemzetségek 201-202.

⁴⁴ Reg. Arp. 1915

⁴⁵ Mivel az oklevél nem egy előző újrakiadása, lehetséges, hogy Márton bán csak szóban ruházta rá a királyra a kegyuraságot, és ez az oklevél annak az utólagos írásba foglalása, mint ahogy azt Fügedi Erik gondolta, ami nem lenne meglepő az 1200-as évek első felében, hiszen ez még mindig a szóbeliség korszaka. Fügedi: A nemzetségi monostor 39-40.

⁴⁶ Rácz: A jáki monostor 114-115. A jáki apátság jogait megerősíti a király, bár itt az utókorból nézve sokkal egyértelműbb a dolog.

⁴⁷ Györffy: Árpád-kori történeti földrajz 239.

⁴⁸ Weisz: Vámok és vámszedés 330.

⁴⁹ Weisz: Vásárok és lerakatok 147.

⁵⁰ Reg. Arp. No. 2062

Ság birtok határai két ízben változtak IV. Béla uralkodása alatt. Először a déli részen a már említett, *Mohud* fia Pázmány a monostorra hagyott két ekényi földet a halála előtt, amit azonban István nevű öccse visszakövetelt, de végül meggondolta magát, és elismerte a monostor birtoklását 1258-ban.⁵¹ A másik változás, amikor az egykori várföld északon teljesen különvált, mivel egy bizonyos Péter nevű, egykori viski várjobbágy megkapta adományként a királytól, amikor a király szerviensei közé emelte őt 1266-ban. Ez a terület a mai Kistúr.⁵²

Bár a település középkori történetét nem befolyásolja, de ekkor kerül több lépésben a monostor birtokába a napjainkban Ipolyság városához tartozó Tesmag (1257, 1272, 1282, 1292).⁵³

Az 1280/1290-es évekre esnek Hontpázmány nembeli Bényi Kázmér fiainak, Ugrinnak, Péternek és Lampertnek a garázdálkodásai és hatalmaskodásai Esztergom és Hont megyében. A fivérek rablólovag módjára raboltak és pusztították főként az esztergomi érsek és a káptalan birtokait, de Ság is áldozatul esett nekik. Lampert az 1297. évben 30 márka kártérítést ígért a konventnek, mivel korábban felgyújtotta Ságot, ezt viszont nem tudta kifizetni, ezért a következő évben Olvár nevű birtokát adta kárpótlásul a monostornak.⁵⁴ Arra, hogy ez az esemény nagyban befolyásolta volna a település életét, vagy megtörte volna a fejlődését semmilyen jel nem mutat.

⁵¹ Györffy: Árpád-kori történeti földrajz 232.

⁵² Györffy: Árpád-kori történeti földrajz 238.

⁵³ Györffy: Árpád-kori történeti földrajz 238-239.

⁵⁴ Karácsonyi: A magyar nemzettségek 194-197.

2. A villa-tól az oppidum felé

A *villa*, *libera villa*, *oppidum*, *civitas* és egyéb középkori terminológiák helyes alkalmazása igen bonyolult feladat, mivel esetenként a korszakban is szinonimaként használták egyiket-másikat.⁵⁵ Egy település történetét, fejlődését, városiasodottságát nem követhetjük végig csupán azt keresve, mikor éppen melyik latin terminológiát használják megnevezésül egy-egy oklevélben.⁵⁶ Igaz ez Ságra nézve is!

A kérdéskörhöz, mit tekintsenek mezővárosnak és az, hogy fejlődött ki, eljutott a legtöbb témával foglalkozó szerző, de komplex szempontrendszer csak Kubinyi András alkotott.⁵⁷ Kutatásunkhoz jelen esetben tehát Kubinyi pontrendszerét vesszük alapul, de nem csak számszerűleg, hanem szóban is elemezzük a feltárt adatokat.⁵⁸ A pontrendszer alapvetően tíz szempont szerint pontozza a településeket a 15.-16. század fordulóján. Minden szempontonál hat pontot lehet maximálisan elérni, így összesen hatvan pontot tudunk adni egy településnek (Magyarországon ezt nem éri el egyetlen város sem). Az összpontszám szerint kategóriákba tudjuk sorolni az egyes településeket, amik alapvetően lehetnek falvak, mezővárosok és városok.⁵⁹

A számszerű értékelésre jelen munkában két párhuzamos értékelési módot fogunk alkalmazni. Elsődlegesen a Kubinyi András által alkotott pontrendszer szerint fogom meghatározni az értékelést, viszont munkám során felfigyeltem arra, hogy több szerző is kétségbe vonta néhány szempont vizsgálatának pontosságát, ezért főleg Lakatos Bálint írására támaszkodva, lábjegyzetben mindig jelzem az eltérést (amennyiben van).⁶⁰

Kutatásunkat nagyban nehezíti a forráshiány, ami annak köszönhető, hogy Ságón folyamatosan jelen volt a földesúr, az az a prépost, így nem, vagy csak kisebb számban keletkeztek olyan írások, amelyek a település belső működésére, illetve életére utalnának (feltehető egyébként, hogy sok mindent szóban is elintéztek még a 15. századig).⁶¹ Amennyiben keletkeztek is a településnek saját kiadványai, nem ismerünk közülük egyet

⁵⁵ Ladányi: *Libera villa, oppidum, civitas* 450-470.

⁵⁶ Ezt majd csak a középkor végén tudjuk figyelembe venni, mint ahogy Kubinyi András pontrendszere is erre az időszakra helyezi a hangsúlyt.

⁵⁷ C. Tóth: Szond 589-590.

⁵⁸ Erről Lakatos: *Mezővárosi oklevelek* 17.

⁵⁹ A táblázatot lásd Lakatos: *Mezővárosi oklevelek* 195-198. vagy bővebben: Kubinyi: *Városfejlődés* 15-49.

⁶⁰ Lakatos: *Mezővárosi oklevelek* 198-200.

⁶¹ Fügedi: *Verba volant* 445.

sem, mivel nem maradtak korunkra.⁶² Ezek hiányában más módszert kell találnunk, egyrésztől tovább kell követnünk a monostor életét és fejlődését, mivel bár a privilégiumokat az egyház kapta, ez kihatott a lakosok életére is.⁶³ Másrésztől analógiákat kell igénybe vennünk hasonló státuszú településeket kell keresnünk és azok történetét segítségül hívni Ság történelmének leírásához. Sajnos azonban ezt a feladatot sem tudjuk maradéktalanul teljesíteni, mivel számunkra ugyanis az lenne az ideális, ha Lelesz⁶⁴, Jászó⁶⁵ vagy Hatvan⁶⁶ történetét tudnánk párhuzamba állítani, viszont ezidáig egyikről sem készült a modern kutatási szempontok szerinti monográfia. (Ez a három település azért lett volna kiváló viszonyítási alap, mert mind a három mezőváros, mindegyik nagyobb premontrei monostorral rendelkezett, valamint mindegyik monostorban hiteleshely is működött, akárcsak Ság.)

Az első kritérium, amivel foglalkoznunk kell, az úthálózat. A 13. század közepétől megjelenő adatokat ugyanis visszatudjuk vetíteni korábbi időszakra is, mivel az utak „futása” – a domborzat állandósága miatt – nem változott. (Természetesen új települések létrejöttével új utak is keletkezhetek idővel). Ság az ott alapított monostora miatt, majd a 13. század közepétől a hiteleshelyi munka elindulását követően a megye és a környék egyik központi helyének számított. Az viszont már – a klasszikus kérdéssel (tyúk vagy tojás volt előbb) – élve, hogy az alapítás révén vált-e azzá, avagy éppen fontos szerepe miatt választotta az alapító ezt a helyet, nem tudjuk megmondani. Erre részben választ adhat az úthálózat kérdése. Az 1245-ös határjárás a „nagy utat” (*ad magnam viam*) említi.⁶⁷ Ez az út Korpona felé vezet északnak, délen pedig Hont vára felé, majd onnan tovább Drégelyre tart. A kettőből Korpona városa a jelentősebb, ez viszont csak a 13. század elején kezdett el fejlődni.⁶⁸ Ezt az utat éppen Ságnál keresztezi a másik út, ami Hídvég felől vezet Visken át, Esztergom felé. Valószínűleg mindkettő forgalmas kereskedelmi út lehetett legkésőbb a 13. századtól. Ezt megerősíti, hogy 1343-ban Erzsébet özvegy királyné felszólította a kereskedőket, hogy fizessék meg a szokásos vámot, ahogyan azt IV. Béla elrendelte a sági hídon. Talán igaza van Püspöki Nagy Péternek abban, hogy a híd építésére eleve a

⁶² Éppen e források hiánya miatt nem foglalkozik vele Lakatos Bálint sem könyvében, mivel csak azokat a mezővárosokat vette fel adattárába, amelyekből fennmaradtak saját kiadványaik. Lakatos: Mezővárosi oklevelek 9.

⁶³ Ladányi: *Libera villa, oppidum, civitas* 457.

⁶⁴ Lakatos: Mezővárosi oklevelek 416-417.

⁶⁵ Lakatos: Mezővárosi oklevelek 356-366.

⁶⁶ Lakatos: Mezővárosi oklevelek 336-337.

⁶⁷ Fejér IV/3. 278.

⁶⁸ Györffy: Árpád-kori történeti földrajz 210.

megnövekedett (áru)forgalom miatt lehetett szükség.⁶⁹ Később, 1449-ben Hunyadi János kormányzó elrendelte, hogy a prépostság az Iszkornya-patakon és Parassa-patakon hidat építsen (ez a Hídvég felől jövő út), hogy a kereskedők betérhessenek Ságra, a vámot kifizetni.⁷⁰ A fentebb elmondottak alapján ugyan messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, mégis úgy gondolom, jöllehet Ság a 13. század elején nem volt kimondottan jelentős település, ám jó helyen feküdt, így adottak voltak az alapfeltételek a felvirágzásához, amit a monostor jelenléte is elősegített.

Számszerűsítve az úthálózatot (lásd az 1. számú térképet), Ságról alapvetően kilenc központi helyet lehetett elérni közvetlenül: Nógrádot, Hídvéget, Visket, Egeget, Drégelyt, Korponát, Bozókot, Litva avagy Csábrág várát és Lévát is.⁷¹ A kiterjedt úthálózat Hont megye nyugati felén részben a bányavárosoknak köszönhetően jött létre,⁷² de a zólyomi királyi nyaraló felé is erre vezetett az út, mindamellet, hogy jók a földrajzi adottságok is.⁷³ Ezek összesen 5 pontot érnek.⁷⁴

Mivel az úthálózathoz szorosan kötődik a kereskedelem, folytassuk ezzel vizsgálatunkat! Ság, a 13. századtól kezdődően a megye, de mindenképpen a régió egyik legfontosabb vásártartó helyisége.⁷⁵ Kőfalvi Tamás Pécsvárad esetében úgy gondolta, hogy a hiteleshely működése pozitívan hatott a vásárok forgalmára. Ez minden bizonnyal helytálló feltevés és Ság is alkalmazható, bár ahogyan ezt Kőfalvi Tamás sem tudta konkrét adatok hiányában minden kétséget kizáróan igazolni,⁷⁶ Ság esetében sem lehet.⁷⁷ Az első adatot a sági hetivásárra 1293-ból ismerjük, amikor egy perben vásári kihirdetés – az az egyik

⁶⁹ Püspöki: Ipolyság a tatárjárás évszázadában 731.

⁷⁰ Weisz: Vásárok és lerakatok 109.

⁷¹ Györffy: Árpád-kori történeti földrajz 168-170.

⁷² Bakács: Hont megye 27.

⁷³ Györffy: Árpád-kori történeti földrajz 168.

⁷⁴ Már Lakatos Bálintnál is felmerül a kérdés, hogy egy-egy út használata mennyire életszerű, vagy éppen ha központi helyre is vezet, van-e valós értéke a két település közti kapcsolatnak. Annak érdekében, hogy ne bontsuk meg a pontrendszer egységét, ajánlom az első és másodrangú utak meghatározását. Az első rangú utak egy, míg a másodrangú utak fél pontot érnének. Az elsőrangú utak csoportjába ajánlom felvenni az összes főutat (pl. Ság-Korpona útvonal), valamint azokat az utakat, amiken ezen kívül az adott esetben feltételezhető a tényleges, rendszeres használat. Ezen elbírálás szerint Ság esetében a Csábrágra vezető út használata nem feltételez nagy forgalmat Ság irányából, ahogy Léva irányába vezető úton is valószínűbb, hogy inkább az Egegen át vezető utat használták. Így eszerint én a 9 útvonalra 8 pontot adnék, ami a táblázat szerint 4 pont.

⁷⁵ Györffy: Árpád-kori történeti földrajz 168.

⁷⁶ Kőfalvi: Pécsvárad központi hely szerepe 69.

⁷⁷ Mindezt egyébként még olyan, sokkal jelentősebb helyeknél is csak aprólékos munkával lehet kimutatni, mint Székesfehérváron. Vö. Ribi András: Királyok, bárók, vásárosok és zarándokok: Fehérvár késő középkori látogatói a városban működő hiteleshelyek bevallásai alapján. In: Városok és kiváltságolt települések a középkori Magyarországon. Szerk. Zsoldos Attila. Székesfehérvár, 2021. 153-189.

peresfelet itt idézték meg – színhelye volt.⁷⁸ A 15. századdal bezárólag még legalább két, de lehet, hogy három további nappal bővült a hetivásárok sora. A bizonytalanság azzal magyarázható, hogy 1393-ból ismerjük a keddi, 1405-ből a vasárnapi, 1479-ből pedig a hétfői napon tartott vásárát, azt viszont nem tudjuk, hogy az említett 1293. évi adat valamelyik előbbivel egyezik-e meg, vagy pedig egy újabb, negyedik vásári napról van szó. A 15. században a település urai, a sági monostor két sokadalom (éves vásár) – amin már az import áruk is megjelenhettek⁷⁹ – tartására is engedélyt kapott: az elsőt 1405-ben Luxemburgi Zsigmond királytól, Nagyboldogasszony ünnepére (aug. 15.) nyerték el. A másodikat nyolc évtized múltával, 1489-ben Hunyadi Mátyás királytól kapták egy újabb Mária-ünnepre, még pedig Gyümölcsoltó Boldogasszony-napjára (márc. 25.) és az azt megelőző és követő napokra.⁸⁰ Weisz Boglárka szerint, ha egy város több sokadalomtartási joggal rendelkezett, akkor valószínűsíthető, hogy a két sokadalmat nem ugyan azon a helyen rendezték.⁸¹ Ság esetében, a mai utcarendet, valamint az első katonai felmérés térképét megnézve⁸² nem tartom valószínűnek ezt a lehetőséget. Úgy gondolom mind a két sokadalmat a mai főtéren tartották (ahogyan a heti vásárokat is). Ezt látszanak igazolni későbbi leírások a városról, melyek szerint az 1700-as évek második felében a mai főtér északi részén állt a kereskedő(k) háza és az uradalmi fogadó, keleti felén pedig az iparosok házai és műhelyei, majd a templom és a monostor.⁸³ Ez az elrendezés tökéletesen beleillik a középkori piacterek leírásának sorába.⁸⁴

A sági vásárok jelentőségét valószínűleg növelte a bányavárosok felé vezető út, valamint Esztergom közelsége, ami kezdetektől fogva a külkereskedelemben is szerepet játszott.⁸⁵ A nyugatra nagyjából 10 km-re fekvő Visk, és a keletre nagyjából ugyanekkora távolságban fekvő Hídvég úgyszintén vásárt és sokadalmat is tartott.⁸⁶ Az elmondottak alapján Ság településnek a heti és éves vásárok alapján a középkor végén 4 pontot adhatunk.

⁷⁸ Weisz: Vámok és vámszedés 330.

⁷⁹ Kubinyi: Városfejlődés Magyarországon 168.

⁸⁰ Weisz: Vásárok és lerakatok 147.

⁸¹ Weisz: Vásárok és lerakatok 36.

⁸² Első katonai felmérés. <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2106264.1484275903%2C6117312.662128582%2C2112297.896347851%2C6119352.575320941>(a látogatás időpontja: 2023.2.28)

⁸³ Csáky: Ipolyság, a mi városunk 81-82. A leírást Marczell Ignác készítette 1776-ban a rozsnyói székeskáptalan részére. A szöveget Hausel Sándor fordította.

⁸⁴ Weisz: Vásárok és lerakatok 46.

⁸⁵ Weisz: Vásárok és lerakatok 55.

⁸⁶ Weisz: Vásárok és lerakatok 146-147. Hídvégen legalább két hetivásárt és két sokadalmat tartottak, míg Viskén legalább egy vásárt és egy sokadalmat.

Érdemes ezt összehasonlítani, hasonló településekkel, hiszen gyorsan kiderül, hogy Ság vásárainak a számát – az általunk vizsgált települések közül – mindkét esetben csak Lelesz vásárainak száma haladja meg, amely település a legjelentősebb magyarországi premontrei monostorral rendelkezett. (Lásd az 1. táblázatot.)

Település	Hetivásár	Sokadalom
Pécsvárad	2	nincsen adat
Hatvan	2	1
Jászó	1	1
Lelesz	1	4
Ság	3	2

1. táblázat: Öt monostorral rendelkező mezőváros vásárai

A városiasodottság egyik fokmérője a céhek megléte. A Magyar Királyság területén a 14. században jelentek meg az első céhek,⁸⁷ sajnos a középkori források pusztulása miatt nagyon kevés céhalapító levél, illetve azok működéséről szóló forrás maradt fenn. Mivel a céhekről csak ritka esetben rendelkezünk jó forrásokkal, ezért sok esetben csak sejteni lehet azok létezését. Ságot, ha a hasonló településekhez hasonlítjuk, akkor okunk van feltételezni, hogy egy-két céh itt is működött.⁸⁸ Ennek bizonyítására újfent kiváló forrásnak bizonyulna egy mezővárosi kiadvány, mivel a céhek, szervezettségüknek fogva nagy szerepet játszottak a települések belső életében.⁸⁹ Ilyennel azonban nem rendelkezünk, ennek hiányában tehát fordítsuk figyelmünket a céhek „alkotóelemeire”, a kézművesekre, akik egy átlagos mezőváros lakosságának 15-20 százalékát tették ki,⁹⁰ és a város vezetőrétegének – általában – legalább felét alkották.⁹¹

Teljes képet nyilvánvalóan nem tudunk nyújtani Ság lakosainak foglalkozásáról – illetve a kézművesekről, mivel, mint említettük csupán kisebbik részük nem foglalkozott földműveléssel – de néhány mozaikszemet megragadhatunk. Ezt alapvetően sági jobbágyok neveinek az elemzésével tudjuk elérni. A kutatók egy része úgy gondolja, hogy abban az esetben, ha latinul van írva a foglalkozás, akkor biztosan azt a mesterséget űzi az illető.

⁸⁷ Kubinyi: A budai mészárosceh 16.

⁸⁸ Kubinyi: Városfejlődés 23-24.

⁸⁹ Kubinyi: Városfejlődés Magyarországon 167.

⁹⁰ Kubinyi: Városfejlődés Magyarországon 167.

⁹¹ Gulyás: Mezővárosi foglalkozásnevek 458.

Sajnos a kérdésben nincs egyetértés, viszont a legújabb kutatások inkább afelé mutatnak, hogy az, hogy a foglalkozásnevek milyen nyelven vannak írva, teljesen véletlenszerű.⁹² A kérdés eldöntetlensége miatt rajtunk múlik mit fogadunk el ebből. Nos, mivel a történészek döntő többsége ezen nevek használhatóságát elismeri a középkorra nézve,⁹³ én is így teszek mind a latin mind a népnyelven írt nevekkal, viszont csak a 15. századi nevek tekintetében. Az óvatosság, és a minél pontosabb eredmény érdekében az 1500 után szereplő neveket nem veszem figyelembe a vizsgálat alatt. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az általunk vizsgált személyek valószínűleg 1475 előtt születtek.

Mielőtt elkezdenénk a vizsgálatot, fussuk át, milyen környezetben jelennek meg a feldolgozásra kerülő nevek. Az első adatunk 1400-ból való, mikor több sági jobbágyot elfogtak és bántalmaztak Hídvégen. Az áldozatok között van Kardos (*Cardus dictus*) László.⁹⁴ 1415-ben a konvent néhány speciális sági jobbágyának, 10 évre adómentességet adott újonnan telepített szőlőjükre, és majd később is csak a bortizedet kellett fizetniük. A számunkra érdekes személy Polgár (*Polgar dictus*) István.⁹⁵ 1448-ban szintén egy testisértésről szóló ügyben jelenik meg Barnabás (*sutor*) varga.⁹⁶ Végül pedig vizsgálatunk tárgyát képezi egy 1499-ben, hatalmaskodási ügyben kelt oklevél.⁹⁷ Az ebben felsorolt jobbágyságok közül a számunkra érdekesek: *Dionisius Biro*, *Georgius faber* (kovács), *Emericus Kalmar*, *Paulus et Thomas Kowach*, *Blasius et Johannes literatus* (deák). Nem meglepő hogy a felsorolt személyek között többször megjelenik a kovács mesterség, hiszen más kutatások is ennek gyakoriságát igazolják.⁹⁸ Szintén az egyik leggyakoribb mezővárosi mesterség a varga (összességében a ruhaiparral foglalkozó szakmák), és bár mészárosról jelenleg nincs adatunk, biztosan volt a településen. Amennyiben Ságon szerveződtek céhek, valószínű, hogy ezeknek a szakmáknak a képviselői hozták azokat létre.⁹⁹ Bár nem utal a céhekre, mégis érdemes megnéznünk a többi nevet is. Kardos László valószínűleg a prépost jobbágyfamiliarisa volt. A *Literatus*-nak azaz deáknak mondott János és Balázs tanult emberek voltak, ami azt jelenti, hogy legalább latinul olvasni, de valószínűleg írni és

⁹² Gulyás: Mezővárosi foglalkozásnevek 446.

⁹³ Gulyás: Mezővárosi foglalkozásnevek 437-440.

⁹⁴ ZsO II. No. 33.

⁹⁵ ZsO V. No. 249.

⁹⁶ DL 14178.

⁹⁷ DL 59888.

⁹⁸ Gulyás: Mezővárosi foglalkozásnevek 454.

⁹⁹ Kubinyi: Városfejlődés 24.

beszélni is tudtak, azaz különböző ügyekben tudtak másokat képviselni, akár ügyvédként is. A Kalmár, a Polgár és a Bíró¹⁰⁰ nevek egyértelműen a városiasodottságra utalnak.

Kubinyi András *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és a Alföld szélén* című tanulmányában 38 helységet rangsorolt az egyetemrejárók száma szerint és maga is meglepődött, hogy a sorrendjük mennyire hasonlít a centrális pontrendszer alapján kapott sorrendre.¹⁰¹ Ság esetében ez egyáltalán nem így van. Kubinyi munkájában öt bécsi vagy krakkói egyetemi hallgató „ér” 1 pontot,¹⁰² ezen egyetemek diákjai közül viszont egyet sem tudunk biztosan Sághoz kötni. Csupán egy *Michael de Sag* nevű egyén adhat okot gyanakvásra, de ő is 1401-ben volt a bécsi egyetem hallgatója,¹⁰³ ami kívül esik a centrális pontrendszer által vizsgált időintervallumon, másrészt valószínűleg nemes származású lehetett. Bár Kubinyi más egyetemeket nem vett figyelembe, jelen munka célkitűzései miatt tovább vizsgálódva találunk még Ságiakat, például Párizsban,¹⁰⁴ de mint korábban említettük a települések névazonossága miatt, egyiküket sem köthetjük teljes bizonyossággal az általunk vizsgált településhez. Ez nem zárja ki teljességgel, hogy valamelyik egyetemen akár több sági diák is megfordult, hiszen sokak származását nem ismerjük, de csekély a valószínűsége, hogy ez megtörtént. A műveltségre vágyó ságiak nagy része egyébként is a monostor iskolájában tanulhatott (pl. az 1499-ben említett két deák is), hiszen a sági monostornak már csak méreténél fogva is kellett, hogy legyen saját oktató tevékenysége,¹⁰⁵ ami pedig Fegyverneki prépostsága alatt lehetett a legjelentősebb. (Érdekes lenne megvizsgálni, hogy a monostori iskolák mennyire vonták el az egyetemi hallgatókat.)

Arról már fentebb szoltunk, hogy a monostor hiteleshelyként működött, és ez kihatott a vásárok forgalmára is. Jelen esetben nem kívánom behatóan elemezni a konvent hiteleshelyi működését, csupán néhány kiragadott adattal villantom fel térbeli hatáskörét, a teljesség igénye nélkül. Az egyértelmű, hogy a monostor hatásköre lefedte Hont megyét, de a Zsigmond-korból többször is van adatunk Nógrád megyére,¹⁰⁶ Bars megyére,¹⁰⁷ Zólyom

¹⁰⁰ A Bíró név megjelenési idejét tekintve nem valószínű, hogy az említett Dénesre utal, hanem inkább az apja tölthetett be bírói funkciót, hiszen a vezető réteg nevei állandósultak először. Gulyás: Mezővárosi foglalkozásnevek 438.

¹⁰¹ Kubinyi: *Városfejlődés* 21-22.

¹⁰² Véleményem szerint a német, angol, francia és olasz egyetemeket is figyelembe kéne venni.

¹⁰³ Tüskés: Bécsi egyetem No. 655.

¹⁰⁴ Haraszti – Kelényi: Francia, angol, itáliai és német egyetemek No. 58.

¹⁰⁵ Békefi: Iskoláztatás 197-202.

¹⁰⁶ ZsO I. No. 1036, 3126, ZsO II. No. 1488, ZsO IV. No. 164.

¹⁰⁷ ZsO I. No. 4027, ZsO X. No. 322, 47.

megyére,¹⁰⁸ de Pest¹⁰⁹ és Esztergom¹¹⁰ megyék, sőt olyan távoli megyék is feltűnnek, mint Komárom¹¹¹ vagy Borsod.¹¹² Ez egyébként általános jelenség, hiszen pl. Pécsvárad¹¹³ vagy Lelesz¹¹⁴ ennél több megyében működött. (Egy nagyszabású kutatás valószínűleg Ság esetében is ezt igazolná.) Ezek viszont csak alkalmi megbízások voltak, a legtöbb hiteleshely nagyjából három-négy megyében fejtett ki rendszeres működést. A sági konvent rendszeresen intézte az ügyeket Hont, Nógrád, Pest, Zólyom és Esztergom megye keleti felében, tehát hatáskörét tekintve teljesen beleillik az egységes képbe.¹¹⁵

Kubinyi centrális pontrendszerének egyik fontos eleme, hogy meghatározzuk, az egyes települések vajon mekkora birtokok igazgatási központjai. A Ságon létesült monostor birtokai korántsem voltak jelentéktelenek, hiszen a 13. és 14. században a hívek bőven ellátták,¹¹⁶ viszont a legnagyobb magyarországi premontrei monostorokhoz képest még így is csak az abszolút középmezőnyben helyezkedik el. Ezt bizonyítja, hogy amikor Zsigmond király különleges adót rótt ki 1396-ban a premontrei rendre a török elleni háborúk céljára, a rendre kivetett 1000 forint így oszlott meg az egyes rendházak között: a turóci 270, a jászói 212, a bozói 112, a sági 100, a csúti 50, a váradhegyfoki 40, a hatvani pedig 20 aranyforintot volt köteles fizetni. Ezek az összegek nagyjából az egyes monostorok éves jövedelmének a felét jelentették.¹¹⁷ Nincs szükségünk tehát széleskörű matematikai ismeretekre, hogy kiszámoljuk a sági monostor éves jövedelme nagyjából 200 aranyforint volt a 14. század végén. Fontos megjegyezni, hogy azt, hogy az egyes monostorok jövedelmei több tényezőtől is függtek és nem egyenesen arányosak magával a monostor jelentőségével. Az általános trendeknek megfelelően a 15. századtól valószínűleg a sági monostor is egyre kevesebb kegyes adományban részesült.¹¹⁸ A kegyes adományok elapadását némileg enyhítette, hogy a monostor birtokállománya ezután is gyarapodott, hiszen 1436-ban átvette a szerzetesek kihalása miatt elnéptelenedett garábi monostor birtokait.¹¹⁹ Ez viszont nem volt annyira

¹⁰⁸ ZsO VIII. No. 434, ZsO XII. No. 13, ZsO XI. No. 1133.

¹⁰⁹ ZsO I. No. 4097.

¹¹⁰ ZsO I. No. 1627.

¹¹¹ ZsO X. No. 47.

¹¹² ZsO X. No. 1049

¹¹³ Fedeles: A pécsi székeskáptalan 11.

¹¹⁴ Kumorovitz: Lelesz 1-5.

¹¹⁵ C. Tóth: Megyék és hiteleshelyek 361.

¹¹⁶ Lásd pl.: Györffy: Árpád-kori földrajz 236-240. Bakács: Hont vármegye 385-388.

¹¹⁷ C. Tóth–Lakatos–Mikó: A pozsonyi prépost és káptalan 179-182. Ez az adó nem egyszeri alkalomra szólt, hanem mind előtte, mind utána is többször beszedésre került. Lásd bővebben: Uo. 179-199.

¹¹⁸ Kubinyi: Főpapok, egyház és vallásosság 239.

¹¹⁹ Oszvald: Magyarországi premontreiek 242.

jelentős gyarapodás, hogy igazi nagybirtokról beszélhessünk, így Ság az egész középkoron keresztül egy közepes birtok igazgatási központja marad, ami csupán a pontrendszer legaljára elegendő, tehát 1 pont.

Már a fejezet elején is említettem, hogy csupán a terminológiai kategóriák szerint nem alkothatunk képet a településről, viszont ennek ellenére nem árt megvizsgálnunk, hiszen jelzésértékű ki, mikor és milyen státuszúnak tekintette Ságot. A település 1421-ben még egyértelműen *villa*-ként szerepel a konvent oklevelében¹²⁰, 1438-ban azonban már *oppidum*-ként.¹²¹ Igazi megerősítést ez a státusz akkor nyer, amikor már egy külső fél, a budai káptalan hivatkozik így a településre 1479-ben¹²², és méginkább mikor 10 évvel később a király is *oppidumnak* nevezi.¹²³

Uradalmi központ, főúri rezidencia	1 pont
Bíráskodási központ, hiteleshely	2 pont
Pénzügyigazgatási központ	0 pont
Egyházigazgatás	0 pont
Egyházi intézmények	1 pont
Egyetemre járók száma	0 pont
Céhek száma	0 pont
Úthálózati csomópont	5 pont
Vásártartás	4 pont
A település jogi helyzete	3 pont
Összpontszám	16 pont
Státusz	Közepes funkciójú mezőváros

2. táblázat: A centrális pontrendszer pontszámai Ság tekintetében

¹²⁰ ZsO VIII. No. 744.

¹²¹ Balassa Levéltár No. 307.

¹²² Balassa Levéltár No. 427.

¹²³ DF 19608.

Befejezés

A feltárt források szerint Ság tizenhat pontot ért el a Kubinyi András által alkotott centrális pontrendszerben, – lásd a 2. táblázat – ami azt jelenti, hogy kétségtelenül mezővárosnak tekinthető, bár e csoportnak csak az alsó határán mozog. Elképzelhető, hogy a jövőben kerülnek még elő olyan források, amik ezt a pontszámot megemelik, bár ennek kicsi az esélye. Amennyiben ez megtörténne, szinte biztos, hogy a pontszám akkor sem haladná meg a húsz pontot, ami a következő kategória eléréséhez lenne szükséges, így hát az, hogy Ság a kései középkorban közepes mezővárosi funkciót töltött be, gyakorlatilag kijelenthető! Hogy jobban megértsük ez mit is jelent, nézzünk meg egy-két másik települést: ebbe a kategóriába esik például Hatvan ugyancsak 16 ponttal,¹²⁴ Lelesz¹²⁵ és Léva 17 ponttal,¹²⁶ továbbá a már emlegetett Pécsvárad 19 ponttal.¹²⁷

Bár a centrális pontrendszer csak a középkor végi állapotok (viszonylag) pontos meghatározását engedi, nem maradtunk támpont nélkül az ezt megelőző időszakokban sem. Egyértelmű, hogy Ság a 13. század elejétől, legalább a szűken vett környékének meghatározó központja volt, s ez a szerepe bizonyos szempontok tekintetében tágabbra is nyúlt. A település fejlődésének egyértelmű ösztönzője a monostor, viszont ez valószínűleg be is határolta annak lehetőségeit. Amikor a premontreieket letelepítették Ságon, a rend betelepülésének már viszonylag kései szakaszában járt, és így mire a monostor elérte fénykorát, már a koldulórendi barátok jelenléte jelentette (volna) a „fejlődést”.¹²⁸ Ságot valószínűleg a hiteleshelyi feladatok ellátása tartotta meg az országosan is jegyzett települések sorában, és az olyan személyiségek tevékenysége, mint Fegyverneki Ferenc prépost volt. Az Anjou-kor forráshiánya Ság esetében valószínűleg a „boldog békeidőket” jelenti, a település legnyugodtabb, eseménytelen szakaszát.

¹²⁴ Lakatos: Mezővárosi oklevelek 336.

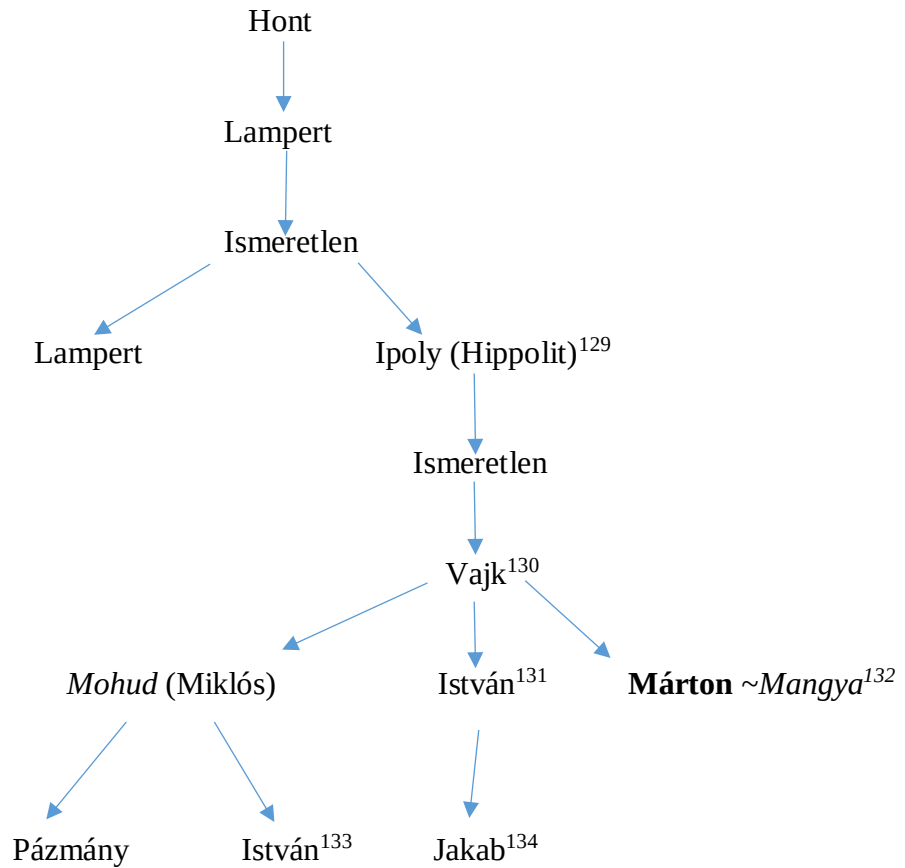
¹²⁵ Lakatos: Mezővárosi oklevelek 416.

¹²⁶ Lakatos: Mezővárosi oklevelek 418.

¹²⁷ Lakatos: Mezővárosi oklevelek 494.

¹²⁸ Mályusz: Egyházi társadalom 211-216.

Márton szlavón bán családfája

¹²⁹ Ipolyig bezárólag a Karácsonyi János által megalkotott családfát vettem át. Karácsonyi: A magyar nemzetségek 184.

¹³⁰ Márton szlavón bán apja. Zsoldos: Archontológia 1000-1301, 327.

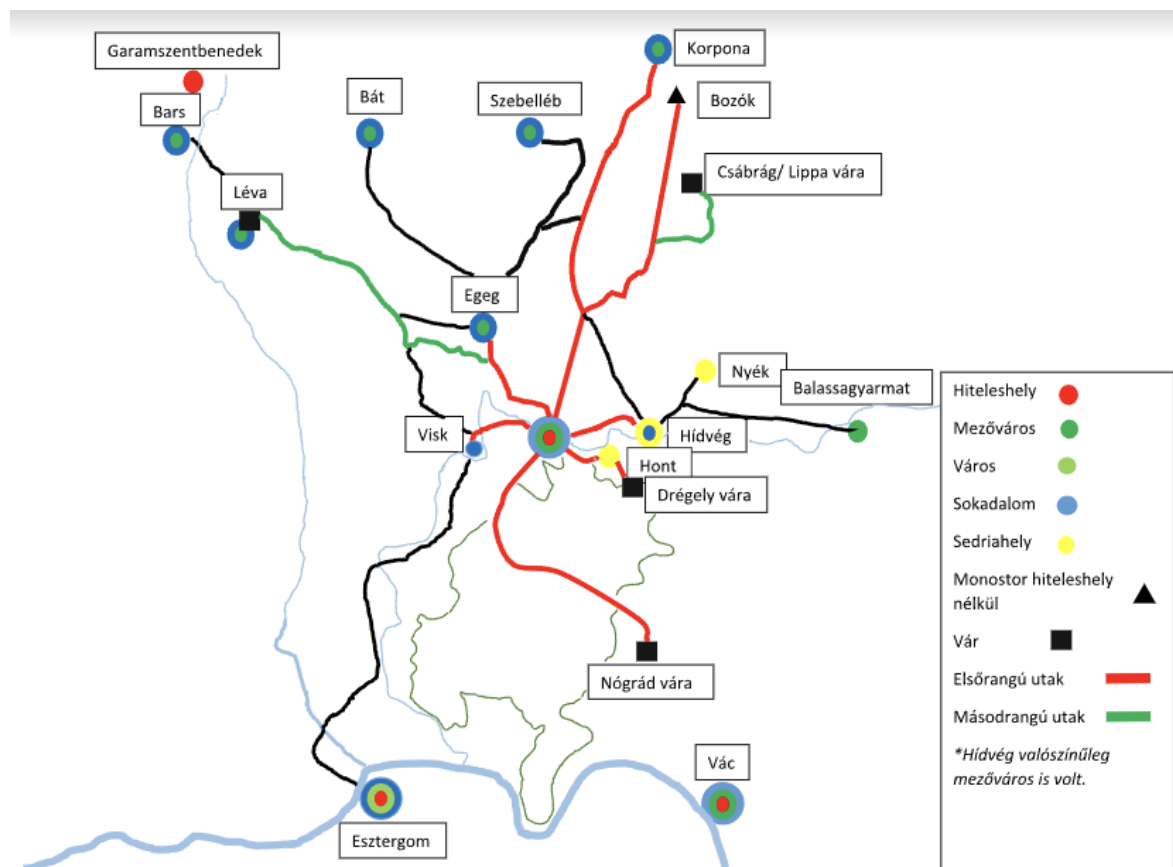
¹³¹ Mohud és István Márton testvérei, akik V. István oklevelében szerepelnek. MOL DL 292.

¹³² Mangya Márton felesége, akit 1245-ben már özvegyként említenek. MOL DL 287.

¹³³ Pázmány és István parassai birtokosok, és minden bizonnyal Mohud, Márton testvérének fiai. Györffy: Árpád-kori történeti földrajz 232-238.

¹³⁴ Szintén a MOL DL 292 jelzetű oklevél említi, mint István fiát.

Ság központi helyzete és úthálózata

1. térkép: Ság úthálózata és központi elhelyezkedése.¹³⁵

¹³⁵ Csukovits: Sedriahelyek 382. Lakatos: Mezővárosi oklevelek Léva 418-419. Szebelléb 544-546. Bát 235-237. Egeg 297-298. Bakács: Hont vármegye 27, 45-227. Györffy: Árpád-kori történeti földrajz 168. Weisz: Vásárok és lerakatok 146-147. Második katonai felmérés. <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?bbox=1974070.6762548336%2C6071413.586216481%2C2234707.649923231%2C6163658.025828337&map-list=1&layers=5> (Utolsó látogatás: 2023.9.19)

Szakirodalmi és rövidítés jegyzék:

- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 3. Ö-ZS. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 3. Ö-ZS. Akadémiai kiadó, Budapest 1976
- Anjou = Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XV. [1301–1331], XVII. [1333], XIX–XXXVIII. [1335–1354], XL. [1356], XLVI–XLVIII. [1362–1364]. Szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, B. Halász Éva, Kőfalvi Tamás, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Rábai Krisztina, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó. Budapest–Szeged, 1990–2019.
- Balassa Levéltár = A Balassa család levéltára 1193–1526. Fekete Nagy A. kézírata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette Borsa I. Budapest 1990.
- Bakács: Hont vármegye = Bakács István: Hont vármegye Mohács előtt. Budapest, 1971.
- Békefi: Iskoláztatás = Békefi Remig: Középkori iskoláztatás Magyarországon. In: Magyar pedagógia: a Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának folyóirata, (19). pp. 193–208. (1910)
- C. Tóth – Lakatos – Mikó: A pozsonyi prépost és káptalan = C. Tóth Norbert–Lakatos Bálint – Mikó Gábor: A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya (1421–1425), Budapest, 2014.
- C. Tóth: Megyék és hiteleshelyek = C. Tóth Norbert: Adatok a megyék és a hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és 15. században. Századok 136. (2002) 351–364.
- C. Tóth: Szond = C. Tóth Norbert: Szond. (Egy dél-alföldi mezőváros a középkorban). In: Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Studies in Honour of András Kubinyi on His Seventeenth Birthday. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp., 2004, 589.-600.
- Csáky: Ipolyság a mi városunk = Csáky: Ipolyság a mi városunk (honismereti olvasókönyv). Ipolyság, 2022.
- Csukovits: Sedriahelyek = Csukovits Enikő: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. Történelmi Szemle 39. 363–386. (1997)
- DL – DF = Collectio diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország digitális levéltára. Digital Archives of Medieval Hungary. A Magyar Országos Levéltárban (MOL) a Mohács előtti gyűjteményekhez 1874–2008 között készült levéltári segédletek és oklevelek elektronikus feldolgozása (DL-DF 4.3.). Szerk. Rácz György. DVD-ROM. Bp., 2008.

- Fedeleš: A pécsi székeskáptalan = Fedeleš Tamás: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi vonzáskörzete (1354-1526). In: Középkortörténeti tanulmányok. Szerk.: Weisz Boglárka. Szeged, 2003. 9-22.
- Fejér: IV. Vol. 3. = Fejér György: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus accivilis. Tomi IV. Vol. 3. (Buda, 1829.)
- Fügedi: A nemzetségi monostor = Fügedi Erik: Sepelietunt corpus eius in proprio monasterio– A nemzetségi monostor. Századok 1991. I-II/35. 35-66.
- Fügedi: Verba volant = Fügedi Erik: Verba volant... in. Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek – Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest 1981. 437-462.
- Gulyás: Mezővárosi foglalkozásnevek = Gulyás László Szabolcs: Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről. Századok 142. (2008). 437–462.
- Györffy: István király és műve = Györffy György: István király és műve. Balassi kiadó, Budapest. 2013. Negyedik, javított kiadás.
- Györffy: Árpád-kori történeti földrajz = Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Akadémia kiadó, Budapest, 1987
- Haraszti Szabó– Kelényi: francia, angol, itáliai és német egyetemek = Haraszti Szabó Péter – Kelényi Borbála: Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban 1100-1526. Budapest, 2019.
- Haraszti Szabó– Kelényi – Szögi: Prágai és krakkói egyetem = Haraszti Szabó – Kelényi – Szögi: Magyarországi diákok a prágai és krakkói egyetemeken 1348 – 1525. I. kötet. Budapest, 2016.
- Karácsonyi: A magyar nemzetségek = Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig 2. köt. (1901) I. Rész. Főúri és nemesi nemzetségek
- Kiss: Helynevek etimológiai szótára II. = Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. 4. bővített és javított kiadás Bp., 1988.
- Körmendi: A 13. századi premontrei monostorjegyzékek. = Körmendi Tamás: A 13. századi premontrei monostorjegyzékek magyar vonatkozásairól. Történelmi Szemle, 2001/12. 61-72.
- Kőfalvi: Pécsvárad központi hely szerepe = Kőfalvi Tamás: Pécsvárad központi hely szerepe a középkorban. Acta Historica (Szeged) 119. (2004) 65-73.
- Kubinyi: A budai mészároscéh = Kubinyi András: A középkori budai mészároscéh. In. A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei. Szerkesztette: Kenyeres István. Budapest, 2008.

- Kubinyi: Városfejlődés = Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és a Alföld szélén (Dél-Alföldi évszázadok 14.) Szeged, 2000.
- Kubinyi: Városfejlődés Magyarországon = Kubinyi András: Városfejlődés a középkori Magyarországon. In: Magyar középkori gazdaság – és pénztörténet. Jegyzet – és forrásgyűjtemény. (2006). 153-174.
- Kubinyi: Főpapok, egyház és vallásosság = Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp., 1999.
- Kumorovitz: Lelesz = Kumorovitz L. Bernát: A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig. Turul 42. (1928) 1-39.
- Lakatos: Mezővárosi oklevelek = Lakatos Bálint: Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzatok és írásbeliség a késő középkori Magyarországon, 1301-1526. Budapest, 2019.
- Ladányi: Libera villa, civitas, oppidum = Ladányi Erzsébet: Libera villa, civitas, oppidum. – Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. Történelmi Szemle 23. (1980) 450-477.
- Mályusz: Egyházi társadalom = Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon Budapest, 1971
- Maksay: A magyar falu = Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje I. rész. A magyar településrend kialakulása a kezdetektől a XVI. századig. (Budapest, 1971).
- Mező: A magyar helységnévadás = Mező András: A magyar hivatalos helységnévadás Nyelvészeti tanulmányok 22. (Budapest, 1982)
- Mappa Comitatus Hontensis = Mikoviny Sámuel: Mappa Comitatus Hontensis. Hont vármegye térképe 1740 körül. <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/1255/> (utolsó látogatás: 2023. 3. 9.)
- Oszvald: Magyarországi premontreiek = Oszvald Ferenc: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. Művészettörténeti Értesítő 6. (1957) 231-254.
- Püspöki: Ipolyság a tatárjárás évszázadában = Püspöki Nagy Péter: Ipolyság a tatárjárás évszázadában. Irodalmi szemle, 1976/8. 724-733.
- Rácz: A jáki apátság = Rácz György: A jáki apátság és kegyurai a középkorban. Budapest, 2022.
- Reg.Ar.p. = Szentpétery Imre Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I. kötet 2. füzet. Budapest, 1927.
- Tüskés: Bécsi egyetem = Tüskés Anna: Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1365 – 1526. Budapest, 2008.
- Wenzel: A magyar magánjog = Wenzel Gusztáv: A magyar magánjog rendszere. I. Budapest, 1885.

- Weisz: Vámok és vámszedés = Weisz Boglárka: A király ketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. Budapest, 2013.
- Weisz: Vásárok és lerakatok = Weisz Boglárka: Vásárok és lerakatok a középkori Magyar királyságban, Budapest, 2012.
- Wertner: Az Árpádkori bánok = Wertner Mór: Az Árpádkori bánok. Meghatározások és helyreigazítások. Századok 43. (1909)
- ZsO I–XIV. = Zsigmondkori oklevéltár. I. (1387–1399), II/1–2. (1400–1410) Összeállította Mályusz Elemér; III. (1411–1412), IV. (1413–1414), V. (1415–1416), VI. (1417–1418), VII. (1419–1420) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván; VIII. (1421), IX. (1422) Közzéteszi Borsa Iván–C. Tóth Norbert; X. (1423) Közzéteszi C. Tóth Norbert; XI. (1424) Közzéteszi Neumann Tibor–C. Tóth Norbert; XII. (1425) Közzéteszi C. Tóth Norbert–Lakatos Bálint; XIII. (1426), XIV. (1427) Közzéteszi C. Tóth Norbert–Lakatos Bálint–Mikó Gábor. (A Magyar Nemzeti/Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39, 41., 43., 49., 52., 55. és 59.) Budapest. 1951–2020.
- Zsoldos: Archontológia 1000-1301 = Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000-1301. Budapest, 2011.